

MASRUR RAXIMJONOV,

*filologiya fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)*

BITIKLARNING BADIY XUSUSIYATI

Annotatsiya: “Marsiya” termini va tushunchasi badiiy-estetik vazifasiga ko‘ra qadimgi turkiy adabiyotga islom madaniyati bilan birga kirib keldi. Turkiy she’riyatdagi mavjud yig‘i, yo‘qlov, alqov, bitik singari ifoda shakllari qatoridan sobit o‘rin egalladi. O‘rxun-Enasoy bitiklari, Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit-turk” (“Turkiy so‘zlar devoni”) idagi she’riy parchalar qadimgi turkiylar she’riyatini o‘rganishda asos bo‘lib xizmat qiladi. Ushbu obidalarni ilmiy-nazariy jihatidan o‘rganishda adabiyotshunosligimizda salmoqli ilmiy kuzatishlar olib borildi. Mashhur rus turkshunoslari S.Y.Malov, I.V.Steblevalarning ilmiy tadqiqotlari ham alohida ta’kidlanishga loyiq.

Kalit so‘zlar: Marsiya, yig‘lamoq, aza tutmoq, qayg‘urmoq, g‘am-alam va hasrat, qayg‘u, hasrat, g‘am-anduh, o‘kinch-nadomat, toshbitiklar, adabiy janr.

Аннотация: Термин и понятие “марсия” вошли в древнетюркскую литературу вместе с исламской культурой благодаря своей художественной и эстетической функции. Среди существующих в тюрской поэзии форм выражения, таких как плач, траур, битик занимает фиксированное место. Надписи Орхун-Энасай, поэтические отрывки из “Девону луготит-турк” Махмуда Кашгари (“Диван тюркских слов”) служат основой для изучения древнетюркской поэзии. При научно-теоретическом изучении этих памятников в нашей литературе были сделаны важные научные наблюдения. Отдельного упоминания заслуживают научные исследования известных российских тюркологов С.Е. Малова, И.В. Стеблевой.

Ключевые слова: марсия, плач, траур, горе, печаль, сожаление, надписи на камнях, литературный жанр.

ABSTRACT

The term and concept “marsiya” entered the ancient Turkic literature along with the Islamic culture due to its artistic and aesthetic function. Among the forms of expression existing in Turkish poetry, such as crying, mourning, bitik occupies a fixed place. The Orkhun-Enasai inscriptions, poetic excerpts from “Devonu lugotit-Turk” by Mahmud Kashkari (“Devon of Turkic words”) serve as the basis for the study of ancient Turkic poetry. During the scientific and theoretical study of these monuments in our literature, important scientific observations were made. Special mention should be made of the scientific research of the famous Russian Türkologists S.E. Malova, I. V. Stebleva.

Key words: Marsia, crying, mourning, grief, sorrow, grief and sadness, regret, obstacle, literary genre.

Badiiy tafakkur tarzi, ilmiy ta'bir bilan aytganda, uning har bir ko'rinishi adabiy janrlarning o'ziga xosligini, spetsifik tabiatini belgilaydi. Marsiya janri ham bundan mustasno emas.

Ilmiy adabiyotlardan ma'lumki, "Marsiya" (ديشم) so'zi arabcha "risa" (رِسْر) so'zidan olingan bo'lib, yig'lamoq, aza tutmoq, qayg'urmoq ma'nolarini bildiradi. She'riy terminologiyada esa vafot etgan biror shaxs sifatlarini ta'riflovchi, uni maqtoovchi, unga bo'lgan shoir munosabatini ifodalovchi, lirik qahramonning qayg'u-hasratlarini tasvirllovchi asardir." [6, 144] Yana boshqa bir manbada marsiya – arabcha so'z bo'lib, "o'lgan kishiga bag'ishlab, uning yaxshi sifatleri bayon qilingan va o'limiga afsus bildirilgan she'riy asar", [5, 366] – deya ta'riflanadi. "Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati"da esa, "Biror mashhur kishining vafoti munosabati bilan g'am-alam va hasratni ifodalagan lirik she'r yoki qo'shiq" [11, 102] – tarzida ta'rif beriladi.

1. A.Kvyatkovskiyning "She'riy terminlar lug'ati" kabi adabiy lug'atlarda ham marsiyaning bosh xususiyati, bu – biron-bir yaqin kishisining o'limi munosabati bilan she'r va qo'shiqlarda ifodalangan qayg'u, hasrat, g'am-anduh, o'kinch-nadomat singari mungli kechinmalardir, deyiladi. Demak, marsiya mag'zini hasratga cho'mgan mungli hissiyot tashkil etar ekan. Marsiyaning ildizi – genezisi folklordagi yig'i-yo'qlovlariga borib bog'lanadi. U Yaqin va O'rta Sharq she'riyatidagi adabiy janrlardan biridir. Biror mashhur kishi vafoti munosabati bilan g'am-alam va hasratni ifodalaydigan she'r. Marsiya, dastlab, xalq og'zaki ijodida paydo bo'lgan (Masalan, toshbitiklardagi, "Devonu lug'otit turk"dagi Alp Er To'nga marsiyasi). Keyinchalik marsiyalar turli xalqlarda bir necha xil shakllarda keng tarqalgan. Xalq og'zaki ijodidagi marsiyalar **yig'i** deb ham ataladi. Folklordagi yig'i-yo'qlovlarda o'limdan, dunyodan shikoyat, oh-zor motivlari yetakchilik qiladi. Yozma adabiyotdagi marsiyaning go'zal namunasi Alisher Navoiyning Abdurahmon Jomiy, ustoz, yaqin maslahatgo'yi Sayyid Hasan Ardasher vafotiga atab yozgan she'rlaridir. Hozirgi marsiyalarda marhum shaxsning jamiyatdagi o'rni, xizmatlari eslanadi. Uning o'limi munosabati bilan shoir o'zining va xalqning qayg'usi, iztirobini bayon etadi. Bunday marsiyalar Cho'lpon, Hamza, Oybek, H.Olimjon, Mirtemir, A.Oripov, R.Parfi va h.k. shoirlar ijodida ko'plab uchraydi. [9, 187-188]

Ko'rinadiki, lug'atlardagi ta'riflar marsiya janrining rangin qirralarini yoritishi barobarida ming yillar badalida shakllangan, qonuniyat tusiga kirgan qat'iy o'ziga xos xususiyatlarini ham aks ettiradi.

Ilmiy-nazariy adabiyotlardan ma'lumki, ijodkorning tafakkur tarzi hamda asar mag'zini tashkil etgan badiiy-estetik, ijtimoiy-falsafiy, axloqiy mazmun janr tabiatini belgilashda muhim omillar sirasidan hisoblanadi. Shu ma'noda, qadimgi obidalarimizda darj etilgan bitiklarning estetik tabiatini aniqlashtirib olsak.

"Bitik – bu 1. kitob, xat, yozuv, hujjat; 2. yozuv jarayoni; 3. dastxat; 4. tumor, ko'zmunchoq, tilsim" [2, 103], deya ta'rif beriladi "Qadimgi turkiy lug'at" ("Древнетюркский словарь") da. Prof. P.Shamsiev, S.Ibrohimovlar tuzgan, S.Mutallibov mas'ul muharrirligida chop etilgan "Navoiy asarlari lug'ati"da ham bitikning yozuv bilan bog'liq ma'no qirralari ta'kidlanadi: "Bitik – maktub, xat, yozuv" [6, 121], A.Kvyatkovskiyning "She'riy terminlar lug'ati"da esa bitikga ancha mufassal ta'rif berilgan. Xususan, "bitik – 1. Qadimgi Misr, Vaviloniya, Eron, Gretsiya va h.k. o'lkalardagi adabiy yodnomalarning bir turi. Bitiklar – ibodatxona va qasrlarning devorlariga, qoyalarga, dahma, sag'analarining tosh taxtalariga o'yib yozilgan yodnomalardir. 2. Kichik she'riy janrlardan biri. Muxtasar bitiklar XVIII asr va XIX asr boshlarida rus she'riyatida, ayniqsa, mashhur bo'lgan edi. Muxtasar bitiklar odatda haykallar, portretlar, kitoblar, albomlar ostiga bitilgan qisqa, lo'nda ma'nodor yozuvdir". [4, 167] Ayrim lug'atlarda yodnoma-bitiklar ta'ziya-nekrologlar mazmunini ham qamrab olishi aytiladi: "Nekrolog – marhumning xotirasiga bag'ishlab, uning hayoti va faoliyati to'g'risida yozilgan yodnoma". [11, 132]

Ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, Yevropa xalqlari adabiyotida qabr toshlariga o'yib yozilgan bitiklar aksariyat she'riy shaklda bo'lib, epigramma hamda epitafiya janriga mansub. Prof. L.I.Timofeyev, S.V.To'rayevlar tuzgan "Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati"da qayd etilishiga ko'ra, "Epitafiya grekcha so'z bo'lib, qabr ustiga o'rnatilgan, degan ma'noni anglatadi. Qadimgi Gretsiya va Rimda qabr toshlariga o'yib bitilgan. Ko'pincha epigramma shaklida she'riy yo'sinda yozilgan. Dastlab, epitafiyalar marhumlar shaxsiyati bilan bog'liq bo'lib, o'z avlodida zurriyotlari xotirasini abadiylashtirish maqsadida yaratilgan. Biron-bir atoqli kishining o'limiga bag'ishlangan she'riy asar sifatida antik adabiyotda alohida sahifani tashkil etadi". [8, 469]

Ko'rinadiki, bitiklarning bosh belgisi, bu – biron-bir atoqli kishi vafotiga bag'ishlanganligidir. Keyin, ana shu xotirasini yod etib aytilayotgan mungli, alamli so'zlar qabr toshlariga o'yib bitilganligidir. Yana bitiklarda o'sha kishining tiriklik mahali ko'rsatgan jasurligi yoki qahramonligi, biron-bir yorqin fazilati yoki ibratli ishlari ta'kidlanadi. Qadimiy turkiylarning "qabriston poeziyasi" (S.Malov ta'biri) o'zbek mumtoz adabiyotining uzviy bir qismi hisoblanadi. Zero, mumtoz adabiyotimiz umumturkiy madaniyatning vorisi hamdir.

Oddiy so'zlarning nafis she'rga aylanishi, poetik mazmun kasb etishi hodisasini tosh bitiklar misolida kuzatish, o'rganish mumkin.

Üein Külüg Tirig ojiy bän
Külüg Tojan bän.
Är ärdämimdä bökmädım.
Qyrg jaşymda adyryldym.
Qadasym künimä jyta adyryldym
Sizimä öz kümüş budunum jyta adyrylytm.
Älim ganym sizä bökmädım.
Kün ai azydym jyta. [10, 99]
Tarjimasi: Uchun Kulug' Tirig o'g'liman
Kulug' Tug'onmen.
Er odobimdan boqmadim.
Qirq yoshimda ayrildim.
Qardoshim, cho'rilarim, oh, ayrildim.
Sizlarimdan, o'z kumush budunim, oh.
Elim, xonim, sizga boqmadim.
Kunni, oyni sezmadim, oh. [10, 175-176]

"Qizil Chiradagi bitik tosh"dan keltirilgan ushbu parchadagi so'zlar axborot-ma'lumot berishdan tashqari yana Kulug' Tug'onning kechinmalarini ham ifodalamoqda. Agar e'tibor bersak, qabr toshlaridagi yozuvlar marhumning tilidan bitilgan; vafot etgan shaxsning dilso'zlari tariqasida anglashiladi. Shu o'rinda hiyla e'tirozli mulohaza tug'ilishi ham mumkin. Xususan, vafot etgan kimsa qay yo'sinda, qanday qilib dilidagini so'zlarga ko'chirishi, bitiklar tariqasida ifodalashi mumkin, degan mazmunda. Ta'kidlash joizki, bu – badiiy bir usul. Ya'ni marhumning kechmishi, boshidan kechirgan muhim voqea-hodisalar uning o'z tilidan aytilyapti. Toshdagi bitiklar marhumning kimligini, shaxsiyati va faoliyatini dil rozlari tariqasida o'z tilidan aks ettirilmoqda.

Demak, marhum kechinmalarini tahlil qilish, his-tuyg'ulari haqidagi mulohaza-muhokamalarini anglatish, real voqelik xossalarini holatlar, kayfiyatlar tariqasida kechinmalarga singdirib yuborish, hayotiy e'tiqodi-amolini ham anglatish bitiklar tabiatini ayonlashtirayotgan o'ziga xos muhim alomatlardir.

"Oltinko'ldagi ikkinchi bitiktosh", "Begredagi bitiktosh"ning mazmuni orqali esa janrga xos yana bir muhim belgini kuzatamiz.

Odobli, qo'rqmas bo'lsa budun erkli budun
Er otim Eran ulug'...

Uydan, qardoshimdan, yaqinlarimdan
Ayrila bordim.

Man o'g'limga... budunimga boqmadim,
O'ttiz sakkiz yoshimda ayrildim. [10, 180]

Mazkur bitikda marhumning mungli ayriliq nidolari eshitaladi. Yuragimizda og'riq qo'zg'aydi. Va lekin, armonli kechinmalar qatma-qat eslanmaydi. Uning o'rniga kechmishi, boshidan o'tgan hayot sahifalarining ma'naviy-axloqiy jihatlariga e'tibor kuchaytiriladi. Fazilatli jihatlar (nazokatli axloq, ehtiromli odob) ibrat qilib ko'rsatiladi. Agar e'tibor bersak, hissiy ifoda obyektiv reallik mazmuni hisobiga o'z tasvir imkoniyatlarini kengaytirayotganini kuzatishimiz mumkin.

Olmon mutafakkiri Hegel "Estetika" asarida oddiy so'zning poetik mazmun kasb etishi hodisasi haqida shunday yozadi: "Mazmun nihoyatda oddiy; to'rt ming pelopennesslik uch yuz ming dushmanga qarshi turganligi haqida. Yozuvni tayyorlash, zamondosh va avlodlarga mashhur jang to'g'risida xabar berish faqat shu so'zlarni aytish maqsadida bo'lgan: shu tariqa ifoda poetiklashadi, ya'ni harakat sifatida yuzaga chiqadi". [1, 170] Hegelning ushbu fikri Gerodot tomonidan "Tarix" kitobida keltirilgan, Fermopil jangida halok bo'lgan yunon jangchilari tilidan qoyaga o'yib yozilgan quyidagi bayt haqida: ("Spartaga kelgan yo'lchi, xalqqa ber xabar, Burchni deya bunda qoldi bizim chuyaklar"). Hegel oddiy so'zning she'rga ko'chib o'tgandagi "harakat sifatida yuzaga chiqishi" holatiga alohida urg'u beradi. Xususan, so'zning voqelik talqinidan sizib chiqish asnolarini va ushbu jarayonda o'zi ham reallikka aylanishi hodisasini ta'kidlaydi. Xususan, oddiy so'z hayot ko'rinishlari, turmush realliklari mazmuni ila to'yinmoqda. Real voqelik xossalari kechinmalarga aylanmoqda. Hissiy idrok – "subyektivlik saltanati" (Hegel ta'biri)ning mavqeyi ortib, individual nuqtayi nazar orqali baholanmoqda. Shu o'rinda adabiyotshunos I.V.Steblevan-ing quyidagi fikrlari g'oyat o'rinnidir: "Yenisey runik yozuvlari turkiy epitafiya lirikasining makon va zamon jihatidan ilk namunalaridir. Ulardan nisbatan kattaroqlari qabrdagi odam hayotiga oid ayrim yirik voqealar haqida so'ylaydi. Ammo bu voqealar ikkilamchi hamda ular epitafiyaning bosh maqsadi – yaqinlaridan ajralgani uchun marhumning afsus-nadomatini ifodalashga bo'ysundiriladi". [8, 61]

Shu o'rinda, yig'ilar bilan yig'i-yo'qlovlar o'rtasida qanday farqli jihatlar bor, degan savol tug'ilishi tabiiy. Yig'ilar – bu marhumni o'lgan asnosidan boshlab tuproqqa topshirgungacha, qabrga qo'yishgacha kechgan jarayonda namoyon bo'luvchi kechinmalar ifodasidir. Yig'i-yo'qlovlar esa qadrdon, aziz kishisini qabrga topshirib qaytgandan keyin xotirasini yod etish, olijanob xislat-fazilatlarini eslash, xotirasini ulug'lash barobarida ko'ngilga taskin berishdir. Ilmiy adabiyotlarda yig'ilar aza qo'shiqlari, asosan, marosim folklori tariqasida o'lim-yo'qotish munosabati bilan odamlar tomonidan ado etilajak urf-odatlar yo'nalishida o'rganiladi. "Yig'i, yo'qlov, bo'zlov" deb ataladigan aza qo'shiqlari ham qadimdan keng tarqalgan, – deb yozadi folklorshunos M.Alaviya. – Vafot etganlarning qarindosh-urug'lari tomonidan yig'lab aytiladi. Aza qo'shig'ida o'lganining yaxshi sifatleri aytilib, o'limning omonsizligi, chorasizligi, qolganlarning boshiga tushgan musibatning og'irligi, judolikka chidashning qiyinligi mungli, ta'sirli qilib yig'iga qo'shib ijro etiladi. Aza qo'shiqlarini yaxshi biladigan, ta'sirli, tartibli aytadigan go'yanda hammani yig'lata-di. Umuman, o'lim marosimining ham o'ziga yarasha an'analari bo'lib, odamni qadrlash, so'nggi vido vaqtida bir xizmat qilib qolish, motamdorlarning qayg'usini bo'lish uchun harakat qilish bir burchday bo'lib qolgan". [3, 219-220]

Ko'rinadiki, aza-yig'i, motam marosimining bajarilish jarayonlarini detallashtirib asoslash M.Alaviya tadqiqotida yetakchilik qiladi. Azaga borgan ayol o'z dardini aytib yig'laydi, degan xalq maqolining rangin qirralarini motam qo'shiqlariga tayanib isbotlaydi.

Demak, yig'ilar bilan yig'i-yo'qlovlar o'zining badiiy-estetik vazifasiga ko'ra o'zaro farqlanar ekan. Demak, yig'i-yo'qlovlar o'zining badiiy tafakkur tarzi, tabiati, estetik mohiyati bilan bitiklarni yuzaga keltirgan hayotiy asos hisoblanadi. Shu bilan birga, har ikkisi uchun xos bo'lgan mushtarak umumiy jihatlar ham bor. Xususan, birinchidan, yig'i-yo'qlovlar ham, bitiklar ham shafqatsiz hayot haqiqati, marhumlar xotirasi asosiga quriladi. Ya'ni marhumning xotirasini yod etish ustuvor. Ikkinchidan, marhumning tirikligida el-yurtda orttirgan olijanob hislat-fazilatlarini, shaxsiyatini bezagan nurli xususiyatlar (jo'mardlik, oliyhimmatlik, qahramonlik, jasurlik, yaxshilik, qo'li ochiq-tantilik va h.k.) ta'kidlanadi, ulug'lanadi. Uchinchidan, marhumlar yorug' xislat-xususiyatlari bilan avlod-ajdodlari-yu farzandlarining, xesh-aqrabolariyu yaqinlari-birodarlari yodida yashab qolishi aytiladi. Shu tariqa yo'qotish, ayriliq azoblari o'rnida alamnok ko'ngillarga taskin beriladi, toqat tilanadi "O'lganlar bilan qo'shilib o'linmas", degan turk xalq maqoli shu zaminda yuzaga kelgan bo'lsa ajabmas.

Demak, bitiklar o'zining ifoda yo'sini va shakllari, usullari, syujet va kompozitsion qurilishi, obrazlar tizimi, timsolli tasvir xususiyatlari bilan moziy adabiy hayoti – qadimgi davr turkiy she'riyatining o'ziga xos poetik janri sifatida shakllandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. *Gegel. Estetika. Soch. T., XIV, – M.: 1958. – S.170.*
2. *Drevnetyurkskiy slovar. – L.: "Nauka". 1969. – S.103.*
3. *Muzayyana Alaviya. O'zbek xalq marosim qo'shiqlari. – Toshkent: 1974. – B.219-220.*
4. *Kvyatkovskiy A. Poeticheskiy slovar. – M.: Sovetskaya ensiklopediya. 1966. – S.167.*
5. *Navoiy asarlari lug'ati. – Toshkent: 1972. – B.366*
6. *Nosirov O., Jamolov S., Ziyoviddinov M. O'zbek klassik she'riyati janrlari. – Toshkent: 1979. – B.144.*
7. *Slovar literaturovedcheskix terminov. – M.: Prosvechenie, 1974. – S.469.*
8. *Stebleva I.V. Poeziya tyurkov VI–VIII vekov. – M.: "Nauka", 1965. – S.99.*
9. *Xotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati. – Toshkent: "O'qituvchi", 1983. – B.187–188.*
10. *Qayumov A. Qadimiyat obidalari. Toshkent, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti. 1972. –*
11. *Homidiy H., Abdullaeva Sh., Ibrohimova S. Adabiyotshunoslik terminlari lug'ati. – Toshkent: 1967. –*